

5:00 AM

COALITION

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО АСПЕКТУ ГЕНОЦИДУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У методичних рекомендаціях висвітлено основи юридичного підходу до характеристики злочину геноциду, його матеріальних та суб'єктивних елементів. Визначено існуючі прогалини щодо викладу даної тематики у профільних підручниках і посібниках, а також протягом підготовки та проведення навчальних занять. Проаналізовано позитивний досвід іноземних закладів освіти щодо обсягу та змісту тематичних матеріалів, специфіки подачі чутливої теми школярам з урахуванням їхніх вікових особливостей та когнітивних здібностей.

Обґрунтовано необхідність єдиного підходу освітян до тлумачення злочину геноциду з використанням визначення з Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього, а також релевантної практики міжнародних судових інстанцій. Розкрито сутність політичного та правового визнання подій геноцидом і важливість розрізнення цих видів задля уникнення спотворення історичної пам'яті та нівелювання правової природи злочину.

У загальних рисах в історичній ретроспективі здійснено огляд звірств проти української нації, які мають ознаки злочину геноциду, запропоновано їхнє належне юридичне трактування, а також наведено перелік додаткових джерел для підготовки до занять з теми.

Автори методичних розробок:

Валентина Потапова

Олег Охредько

Катерина Рашевська

5:00 AM

COALITION

Regional
Center for
Human Rights

За фінансової підтримки чеської організації People in Need, у рамках ініціативи SOS Ukraine.
Зміст публікації не обов'язково збігається з їхньою позицією.

ВСТУП

Правильне, логічне та послідовне навчання є надзвичайно важливим для становлення молодого покоління українців. Враховуючи той факт, що Україна з лютого 2014 року перебуває у стані війни з Російською Федерацією, ціле покоління дітей росте та виховується в реальності воюючої країни. З моменту початку збройного конфлікту Російська Федерація вчиняє на території України велику кількість міжнародних злочинів, а з моменту повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року їх кількість та бруталність різко зросла. Такі терміни, як «воєнні злочини», «агресія», «геноцид» тепер мають розуміти не лише юристи, але кожен громадянин України.

Одним з основних завдань Коаліції «Україна. П'ята ранку» є інформування громадськості в Україні і за кордоном про найтяжчі злочини під час російської агресії в Україні. Однією зі складових такого інформування є пояснення основних термінів міжнародного гуманітарного права. Відхід від радянських та пострадянських підходів в освіті, заснованих на безапеляційних твердженнях, різного роду кліше та нав'язування учням «офіційної» точки зору, вимагає зосередження на формах та методах навчання, які формують у дітей здатність розуміти природу речей і понять, які мають вагомий вплив на кожного індивідуума і на суспільство в цілому. Тема геноциду безумовно відноситься до числа тих, що не тільки мають суспільний інтерес, а й впливають на формування людського світогляду та процес розвитку українського суспільства. Ці методичні рекомендації покликані допомогти отримати повноцінне розуміння поняття геноцид та допомогти вчителям в підготовці до опрацювання цієї теми разом із школярам.

В ході підготовки даного матеріалу було здійснено вивчення та оцінку навчальних програм та підручників, в яких зустрічається термін геноцид. Було виявлено недоліки в підходах щодо викладення особливостей злочину геноциду в українських навчальних матеріалах. Було проведено скрінінг існуючих методичних та дидактичних матеріалів щодо особливостей висвітлення злочину геноциду учням загальноосвітніх середніх навчальних закладів за кордоном та інтегровано позитивний іноземний досвід. Надано визначення терміну «геноцид» та проведено розрізнення між політичним та юридичним визнанням наявності геноциду. Також, проведена оцінка з юридичної точки зору подій, які мали місце на території України. Крім того, документ містить чіткий перелік додаткової літератури, яку слід використовувати під час підготовки уроків з тематики геноциду.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПИТАННЯ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНУ «ГЕНОЦИД» В ОСВІТНЬОМУ ПОЛІ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Зміни у навчальній програмі 2022

У зв'язку зі повномасштабного вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року в Україну Міністерство освіти та науки України внесло ряд важливих змін¹ у навчальні програми загальної середньої освіти. Над ними працювало багато експертів: представники провідних українських вузів, органів державної влади, депутати парламенту, науковці, директори шкіл, учителі, а також представники громадських та неурядових правозахисних організацій, професійного середовища, засобів масової інформації.

Так, в Програмах «Історія України», «Всесвітня історія» для 6-11 класів, інтегрований курс «Історія: Україна і світ» (10 клас)² були внесені наступні зміни:

- пропонується погляд на СРСР як на державу імперського типу;
- орієнтир на вивчення не тільки інструментів насильства, якого в ХХ столітті зазнавали українці, а й опору йому;
- передбачено повний (окремим навчальним блоком) розгляд російсько-української війни, що розпочалася в 2014 році;
- *наголошується на геноцидних діях політичного керівництва і російського війська щодо українців, національному опорі проти агресії російської федерації та міжнародній підтримці України;*
- оновлено перелік термінів/понять, як-от: «присвоєння суверенітету» (у значенні привласнення, захоплення суверенітету УСРР союзним центром), «руський мір», «рашизм»; замість вислову «політика русифікації» застосовано вислів «політика російщення», який точніше відбиває сутність явища і процесу; уточнено контекст застосування поняття «колабораціонізм».

Також у змісті навчальної програми предмета «Захист України»³ посилено військово-патріотичну складову. Програму доповнено інформацією про сучасну російсько-українську війну та Героїв цієї війни, про досвід ведення бойових дій. Також переглянуто та доповнено теми розділів з вогневої підготовки, домедичної допомоги та цивільного захисту.

Окрім того, зміст програми з основ правознавства⁴, громадянської освіти⁵ розширено вивченням питань, пов'язаних з правами людини, з російсько-українською війною та доповнено інформацією щодо Міжнародного гуманітарного права.

Всі вищевказані навчальні програми затверджені та навчальним програмам надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України № 698 від 03 серпня 2022 року⁶)

Зміни, які були внесені враховують реалії україно-російської війни, яка розпочалась у 2014 році. Так у Пояснювальній записці до Навчальних програм з історії України та Всесвітньої історії говориться:

«**Сьогодні Україна переживає найважчі випробування за весь період незалежності. Повномасштабна війна, яку 24 лютого 2022 р. розпочала Російська Федерація, спрямована насамперед проти української державності та має виразні риси геноциду українського народу. Складовою цього геноциду є намагання путінського режиму знищити українців як політичну націю, зруйнувати не тільки українські міста і села, але й українську історичну пам'ять та національну самосвідомість»⁷.**

Таким чином згадка «геноциду» має пряме відношення щодо подій російсько-української війни, яка розпочалась у 2014 року.

На думку авторів, суттєві зміни щодо підходів викладання низки тем предметів соціогуманітарного циклу відбулись внаслідок того, що 14 квітня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»» (Постанова ВРУ від 14 квітня 2022 року № 2188-IX)⁸, в якій основним терміном був термін «геноцид».

Водночас, використання терміну «геноцид» потребує виваженого підходу, особливо в освіті, тим паче в шкільній освіті.

Використання терміну «геноцид» в навчальних програмах

Термін «геноцид» не є новим для освітнього курикулуму української школи. Цей термін в школі використовують в усіх ланках шкільної освіти – в початковій, середній та базовій, проте дітям молодшого та середнього шкільного віку, в силу власних психо-фізичних властивостей складно зрозуміти та опанувати його. Практично всі теми, в яких використовується термін «геноцид» або дотичні до нього опрацьовуються в старшій школі.

В Навчальних програмах з історії України та Всесвітньої історії для 6 – 11 класів термін «геноцид» використовується 20 разів, термін «Голодомор»⁹ – 15 разів, термін «Голокост» – 8 разів.

Окрім того термін «геноцид» або дотичні до нього можливо використовувати під час розгляду тем та подій:

-
● знищення вірмен в Османській імперії (1915 р.)	● депортація чеченців та інгушів (1944 р.) ¹⁰
● голод 1928 – 1929 рр.	● операція «Вісла»
● Голодомор (1932 – 1933 рр.)	● голод 1946 – 1947 рр.
● Голокост	● події у Руанді
● знищення ромів під час II Світової війни	● події у Камбоджі
● депортації народів та соціальних груп, здійснені радянською владою 30 - 50 рр. XX ст.	● україно-російська війна, особливо події повномасштабного вторгнення 2022 року
● депортація кримських татар та народів, які проживали в Криму (1944 р.)	
-

Під час вивчення інших предметів також можливо використання терміну «геноцид», а саме:

Основи правознавства. 9 клас

Розділ 3.
Взаємозв'язок людини
і держави

Правознавство 10 – 11 клас

Тема 4. Міжнародне
право прав людини
Тема 5. Права,
свободи та обов'язки
людини і громадянина

Захист України. 10 – 11 клас

Тема 3. Основи
міжнародного
гуманітарного права

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти, 2011 рік¹¹ – напрому термін «геноцид» не згадується, проте його можливо використовувати під час розгляду питань, які можливо розглядати в Розділі III «Освітня галузь «Суспільствознавство» (С.6 – 7), а саме для реалізації мети «... забезпечення розвитку учня як особистості, що керується гуманістичними нормами та цінностями» та завдань «...формування в учнів почуття власної гідності, поваги до прав людини, гуманістичних традицій та загальнолюдських цінностей, здатності формувати власну етичну позицію та дотримуватися правил соціально відповідальної поведінки». Також в Держстандарт вказує, що «Зміст історичного компонента структуровано з урахуваннями специфіки історичного знання та хронологічних етапів розвитку людства за такими наскрізними змістовими лініями: людина – людина, людина – суспільство, людина – влада, людина – світ уявлень та ідей», що неможливо без опанування матеріалів, пов'язаних з питаннями геноцидів. Крім того завдання Суспільствознавчого компоненту передбачають «...формування в учнів цілісної системи вмінь і навичок дослідження суспільних проблем, пропонування способів їх розв'язання, проведення аналізу та оцінювання суспільних явищ, процесів і тенденцій у державі та світі».

Визначення геноциду в шкільних підручниках

В ході аналізу навчальних матеріалів авторами було виявлено різні підходи до тлумачення терміну «геноцид».

В підручниках з Історії України в 10 класі термін геноцид зустрічається:

«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Гісем О. В., Мартинюк О.О.	19 разів
«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Власов В. С., Кульчицький С. В.	14 разів
«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Пометун О. І., Гупан Н. М.	14 разів
«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М., Крижановська М.Є, Наумчук О. В.	2 рази
«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Струкевич О.К.	21 раз
«Історія України (рівень стандарту)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти Сорочинська Н. М., Гісем О. О.	15 раз

В сучасних українських підручниках підходи до використання терміну геноцид не однакові, різнопланові та мають різне наповнення. Часто в підручниках надаються визначення геноциду (дивись визначення нижче), але ці визначення бувають в скороченому варіанті або в авторській інтерпретації, окрім того визначення подають-

ся без пояснень та ознак. Навіть якщо автори підручників і наводять певні ознаки геноциду, проте в жодному підручнику не розглядається одна з основних ознак, а саме наміри. Наприклад під час розгляду питання Голокосту практично не згадуються Нюрнберзькі закони.

СЛОВНИК

Геноцид – дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.)

Жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні стали мільйони українців.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Згідно з першою та другою статтями Закону, Голодомор 1932–1933 років в Україні є **геноцидом українського народу**, публічне заперечення якого визнано наругою над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним. Те, що Голодомор є **геноцидом українського народу**, доведено в судовому порядку і відображено в Постанові Апеляційного суду м. Києва від 13.01.2010.

Малюнок 01

(підручник з історії України для 10 класу
(авт. Власов В., Кульчицький С.) с.148.)

3. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу.

У Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. поняття «геноцид» визначено як «дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

Малюнок 02

(підручник Історія України. Рівень стандарту:
підручник для 10 класу закладів загальної
середньої освіти. (авт. Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М.,
Крижановська М.Є., Наумчук О.В.) с.158)

Геноцид — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими, корисливими або релігійними мотивами.

Малюнок 03

(підручник Історія України. Рівень стандарту:
підручник для 10 кл. закладів загальної середньої
освіти (авт. Сорочинська Н.М., Гісем О.О.) с.5)

Голодомор — акт геноциду українського народу, ініційований і здійснений керівництвом ВКП(б) способом штучно створеного голоду та репресій. Охопив територію України й Кубані. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні», що офіційно визнає Голодомор 1932—1933 рр. актом геноциду українського народу.

Геноцид (від грец. *genos* — рід, племя і латин. *caedo* — вбивати) — діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи способом позбавлення життя членів такої групи або заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому через насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Голокост — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали 6 млн осіб єврейського походження (в Україні — 1,4 млн), що становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейства.

Малюнок 04

(підручник Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О.В., Мартинюк О.О.) с.235)

Геноцид — це будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими частинами є також вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої.

*З Конвенції Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 року
«Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього»*

Малюнок 05

(підручник Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О.І., Гупан Н.М.) с.158)

Поняття «геноцид» ґрунтується на фундаментальних розробках міжнародного права. Цей термін використано для формулювання вироків Нюрнберзького трибуналу над очільниками нацистського режиму в Німеччині. Автор цього поняття та головний рушій розроблення й ухвалення Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» правник єврейського походження Рафал Лемкін визначив також як геноцид злочини сталінського режиму проти українців.

Малюнок 06

(підручник Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти (авт. Струкевич О.К.) с.158)

Геноцид — повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками (вважається одним із найтяжчих злочинів проти людства).

Малюнок 07

(підручник Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 кл. закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О.В., Мартинюк О.О.) с.12)

Підходи до викладення поняття «геноцид»

Для базової середньої школи (5 - 9 класи) був прийнятий новий Державний стандарт базової середньої освіти¹² (постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898), в межах процесів реформування української системи освіти (Нової Української Школи - НУШ) та поступової заміни державних вимог попередніх стандартів.

Відповідно до державних вимог вчитель опиняється в ситуації, коли йому потрібно організувати вивчення подій пов'язаних з геноцидом, не тільки через філософсько-історичні, соціально-психологічні та релігійні аспекти, *але і юридичні аспекти міжнародного права.*

Проте, за винятком поодиноких педагогіко-соціологічних досліджень, залишається до кінця невідомим, якими є навчально-виховні результати вивчення школярами історії геноцидів, якими методичними установками керуються вчителі загальноосвітніх шкіл під час викладання цієї складної теми, які методи й методичні прийоми вони застосовують у процесі організації вивчення учнями історії геноцидів. *Викладання історії геноцидів залишається сферою, де попит на дидактичні та методичні матеріали випереджає пропозицію.*

В підручниках з Всесвітньої історії також відбувається вільне трактування та використання терміну геноцид. Наприклад в підручнику Всесвітньої історії для 11 класу (авт. Гісем О., Мартинюк О.) термін використовується щодо епізодів в Іракському Курдистані, народу тутсі в Руанді та населення Дарфура (Судан) (С.158) У той же час, лише винищення тутсі здобуло універсальне правове визнання як геноцид відповідно до судових рішень Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди. Звірства щодо повстанців у Дарфурі та щодо курдів в Іраку були кваліфіковані як злочини проти людяності та серйозні порушення міжнародного права прав людини¹³, а, відтак, не є геноцидом з юридичної точки зору.

У серпні 2014 р. ІДІЛ здійснила вторгнення в Іракський Курдистан і швидко просунулася до його столиці міста Ербіль. Вона також почала геноцид проти меншини, відомої як езиди (етнічно є курдами). Це втягнуло у війну збройні сили курдів — пешмерга. У ході протистояння ІДІЛ зазнала низки важких поразок.

Малюнок 08

(підручнику Всесвітньої історії для 11 класу
(авт. Гісем О., Мартинюк О.) с. 150)

нічних конфліктів. Один із найкривавіших конфліктів відбувся в Руанді, де геноциду зазнала народність тутсі. Його жертвами лише за 100 днів стали 800 тис. осіб.

Малюнок 09

(підручнику Всесвітньої історії для 11 класу (авт. Гісем О., Мартинюк О.) с. 157)

Схожий конфлікт відбувся в Судані, де в провінції Дарфур та на півдні населення

зазнало геноциду. Зрештою країна була поділена навпіл. У 2011 р. була проголошена республіка Південний Судан.

Малюнок 10

(підручнику Всесвітньої історії для 11 класу
(авт. Гісем О., Мартинюк О.) с.158)

Розгляд матеріалів, які використовують поняття «геноцид» показує, що автори підручників не розглядають ознаки геноциду, а зазвичай просто констатують це. В практичних завдання частіше всього використовують порівняльний метод, наприклад підручник з історії України (авт. Помету О., Гупан Н.) для порівняння використовують голод 20-х рр. та Голодомор. А в підручнику з історії України для 10 класу (авт. Власов С., Кульчицький С.) пропонують учням довести що Голодомор є геноцидом на основі матеріалу параграфу, у якому не наводяться юридичні визначення та ознаки геноциду: «Виконайте завдання 2. Скориставшись матеріалами параграфу, доведіть, що Голодомор 1932-1933 рр. був геноцидом українського народу»..

Виконайте завдання 2. Скориставшись матеріалами параграфу, доведіть, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу.

Малюнок 11

(підручнику з історії України (авт. Власов С. Кульчицький С.) с. 155)

Автори підручників не продовжують тематику геноциду, а тільки використовують її для ілюстрації певних подій.

На практиці зустрічаються випадки, коли без надання визначення терміну школярів просять оцінити його ознаки. Так, в підручнику з історії України для 10 класу (авт. Пометун О., Гупан Н.) у параграфі 23 «Життя українського села» в підтемі «3. Голодомор 1932-1933 рр. і його наслідки» автори ставлять випереджаючи питання «Чому його (Голодомор) визнано геноцидом?», в той же час не надають визначення геноциду та не надають його юридичні ознаки.

Після широких суспільних дискусій щодо визнання Голодомору 1932-1933 років, у національному педагогічному просторі викладання теми геноцидів отримало доволі широкий розголос, й до цього процесу залучено немало досвідчених дослідників, науковців та педагогів. Методика вивчення історії геноцидів на уроках історії знайшла своє відображення в працях Г.Бекирова¹⁴, С.Бурова¹⁵, М. Тяглового¹⁶, А. Подольського¹⁷, І. Щупака¹⁸, К.Баханов¹⁹ та інших. Згадані дослідники зробили значний внесок у розвиток методики викладання теми геноцидів у процесі навчання історії, зосереджуючи основну увагу на історії Голодомору й Голокосту, які відтерміновані у часі та не мають чіткої юридичної кваліфікації.

Аналізуючи методичні поради щодо викладання історії геноцидів можна зробити висновки, що майже всі науковці вказують на важливість і складність цієї теми для сприйняття учнями.

На думку західних методистів заняття з цієї теми повинен проводити тільки підготовлений вчитель, який може підібрати відповідні методики, необхідні дидактичні матеріали та наочні засоби²⁰.

Проте, сьогодні кваліфіковано викладати теми з історії геноцидів, зокрема історію Голокосту та Голодомору, може невелика кількість педагогів, які отримали спеціальну підготовку в недержавних організаціях²¹.

Пошук дослідження або опитування щодо того, якими методичними установками керуються вчителі історії у процесі викладання історії геноцидів, виявив майже відсутність подібних матеріалів. Тому автори не мають можливостей для релевантного висновку.

Водночас маємо відмітити що у 2015 році в Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти було проведено анкетування педагогів²², які в цей час проходили курси підвищення кваліфікації. Опитуванням було охоплено більше 80-ти педагогів, які мають різну кваліфікаційну категорію та різний педагогічний стаж, й викладають історію в старших класах у різних типах навчальних закладів.

Автори розглянули освітні матеріали²³ Українського центру вивчення історії Голокосту та Українського науково-дослідницького та освітнього центру вивчення Голодомору. Але, навіть ретельно підготовленні УЦВІГ Рекомендації для вчителів «Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року», які містять якісні методичні поради щодо викладання теми, не розглядають дефініцію «геноцид» через юридичне тлумачення. Отже, правовій кваліфікації злочину геноцид при проведенні навчальної діяльності не приділяється належної уваги. При цьому варто наголосити, що «геноцид» є в першу чергу саме юридичним поняттям.

Висновки аналізу

Відсутність єдиних підходів, не надання юридичного визначення поняттю «геноцид», відсутність аналізу його ознак та не послідовність в викладенні матеріалу ускладнюють розуміння учнями поняття геноцид та створює умови для використання цього терміну у прив'язці до будь-якої події, яка має ознаки масового знищення людини.

Навіть поверхневий аналіз підручників вказує, що вчителю залишається можливість розгляду подій пов'язаних з геноцидом лише в наступних площинах:

- Навчально-предметна - вивчення подібних історичних фактів складає суть історії як навчального предмета. Крім того, маючи об'єктивно величезне історичне значення, вони передають основний зміст історичної епохи, й у своєму змісті і зв'язках містять необхідні умови для формування у школярів світоглядних ідей, власної думки з приводу минулого.
- Морально-виховна – формування у учнів стійкого негативного ставлення до расизму, ксенофобії, дискримінації в сучасному суспільстві, розуміння потреби у толерантності.
- Соціально-політична - вивчення історії геноцидів сприятиме у учнів глибшому розумінню суті тоталітаризму, механізмів зловживання владою, приниження людини і, таким чином, відповідальності кожного у відносинах «людина-влада».

Водночас згідно з вимогами Державного стандарту та Інструктивно-методичним рекомендаціям щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році (Громадянська та історична освітня галузь) «важливим є формування в учнівства чіткої понятійної системи, що не дозволить ворожій пропаганді підмінювати поняття та маніпулювати свідомістю»²⁴. І тому украй важливо розглядати дефініцію «геноцид» у юридичній площині, як явище у міжнародному праві.

Аналіз підручників та посібників з профільних дисциплін вказує на необхідність єдиного гармонізованого підходу, який базується на міжнародно-правовій кваліфікації злочину геноциду. Відсутність зв'язку між авторами підручників та вчителями з експертами у сфері міжнародного права призводить до прогалин та спотворень у висвітленні важливої для формування школяра теми.

Попри існування в міжнародному праві чіткого визначення злочину геноциду та його елементів, останній не імплементований в освітній процес і не використовується при підготовці навчальних програм. Наприклад, сам термін у різних авторів тлумачиться по-різному шляхом виривання окремих положень з тексту Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього.

Окрім того, відсутність єдиного підходу до тлумачення злочину геноциду, призвела до того, що в різних підручниках одні й ті ж події мають різну характеристику, а вчителі не відмежовують політичне та правове визнання геноциду. Використовуючи порівняльний метод у викладанні вчителі співставляють ті масові звірства, які вже отримали оцінку компетентних органів як геноцид, та ті, які є геноцидом на думку самого вчителя або науковців. У той же час, слід використовувати конвенційне визначення злочину геноциду та його елементів і навчати школярів самим знаходити ці ознаки в тих чи інших подіях.

Таким чином, наразі існує потреба у чітко визначеній державній політиці стосовно викладання цієї теми, підготовки навчальних посібників та методичних рекомендацій, а також системи підготовки педагогів.

Нижче надаються основні аспекти, які мають бути прийняті до уваги вчителями при підготовці та проведенні навчальних занять з тематики геноциду.

ОСНОВИ ЮРИДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ТА НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ХОДІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ

Попри те, що діяння, які мають ознаки геноциду, вчинялися задовго до появи терміну та його концепції, даний злочин є наймолодшим серед чотирьох міжнародних злочинів і потребує особливої уваги. Це обумовлено, передусім, необхідністю уникнути політизації терміну та штучної підстановки під нього тих подій, які не досягають порогу тяжкості та вчинені без характерного для геноциду спеціального умислу.

Спотворення та розмиття юридичних меж геноциду стали одним з вигаданих РФ приводів для початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Неправильне трактування подій, напрямків врядування та маніпулювання історичною пам'яттю стимулюють нові політичні заворушення, внутрішні та міжнародні конфлікти у всьому світі.

Різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань, формування громадянської культури та культури демократії, а також поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, а також до дискримінації за будь-якими ознаками є засадами державної політики у сфері освіти. Запропоновані основи юридичного підходу до визначення злочину геноциду та належної правової кваліфікації історичних подій можуть стати опорним конспектом для планування та проведення навчальних занять у закладах освіти з метою уникнення суб'єктивізації та політизації масових звірств, які відбувалися і продовжують відбуватися у світі. Це сприятиме розвитку критичного мислення та аналітичних здібностей у школярів та надасть їм юридичну рамку визнання подій геноцидом, послугуючись якою вони зможуть самостійно зробити належні висновки.

Що таке геноцид?

Геноцид – це злочин за міжнародним правом: як такий його визнають і забороняють всі держави.

Геноцид – це умисне винищення однієї з чотирьох груп людей:

1. етнічної;
2. расової;
3. національної та
4. релігійної.

Такий перелік «захищених» груп обумовлений:

- їхніми відносно незмінними характеристиками (колір шкіри, мова, традиції, громадянство);
- обмеженими можливостями людини обирати таку групу (людина народжується або світло-, або темношкірою; або українцем, або німцем; має лише одну рідну мову тощо);
- цінністю для міжнародної спільноти (знищення будь-якого народу чи нації нанесе незворотню шкоду світовій культурі та подальшому розвитку).

Забороняється винищення як цілої групи, так і її частини – ядра, без якого група не зможе існувати в майбутньому.

Як може відбуватися «винищення»?

Найпростішим способом винищення групи є вбивство членів такої групи. Воно дозволяє здійснити геноцид тут і зараз. Натомість, геноцидом також є такі злочинні дії, які зумовлюють довгострокові негативні наслідки й призводять до винищення «захищеної» групи в майбутньому:

- завдання шкоди фізичному та психічному здоров'ю членам такої групи;
- навмисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове винищення групи;
- запобігання народженню членів групи;
- примусова передача дітей з цієї групи до іншої.

Міжнародним злочином є не лише винищення групи осіб, однак і змова вчинити геноцид, заклик до вчинення геноциду, спроба та співучасть у геноциді.

Складові геноциду

Геноцид містить 2 елементи:

- дії, що становлять винищення;
- намір злочинця (знищити «захищену групу» повністю або частково)

Історичний екскурс

Походження геноциду

Попри те, що дії, спрямовані на винищення людських груп, були відомі впродовж всієї історії людства (вбивство мешканців Мелоса в ході Пелопоннеської війни, різня Катарі під час альбігойського хрестового походу тощо), термін «геноцид» з'явився лише в 1943 році. Його вигадав польський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін шляхом об'єднання грецького слова «genos» (раса, плем'я, нація) з латинським словом «cide» (вбивати). Лемкін став свідком звірств нацистів під час Голокосту. Він втратив всіх членів сім'ї, окрім брата. Відтак, визнання геноциду міжнародним злочином перетворилося на справу всього його життя.

Батько Конвенції про геноцид

Зусилля Лемкіна увінчалися підписанням 9 грудня 1948 року Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, яка набула чинності в січні 1951 року. Нині сторонами Конвенції є 152 держави. У 1951 році Міжнародний суд ООН, який має право тлумачити даний Договір, визнав заборону геноциду, яка міститься в ньому, обов'язковою для всіх членів міжнародної спільноти.

Конвенція, яка зазнала значних змін у зв'язку з внутрішньою політикою держав (так, СРСР масово винищував «ворогів народу», а США – пригнічували права темношкірого населення) містить 19 статей. Вони передбачають визначення геноциду, заходи, спрямовані на попередження та покарання злочину, співробітництво держав у даній сфері тощо. Конвенція – часто зазнає критики. Серед причин:

- обмежений перелік захищених груп (лише 4: національна, етнічна, релігійна та расова);
- відсутність заборони дій, спрямованих проти культурної ідентичності та довкілля;
- вузьке розуміння поняття «винищення»;
- відсутність органу, який би відслідковував дотримання та виконання Конвенції;
- вимога довести всі складові злочину геноциду «поза розумним сумнівом».

Згадані причини також зумовили те, що окремі дії, які подібні до геноциду, визнаються ним лише на рівні компетентних органів окремих держав (політичне визнання), а не в міжнародних судах чи трибуналах (юридичне визнання).

Види визнання злочину геноциду

Для того, щоб називати ті чи інші події геноцидом, необхідно здійснити їхній аналіз крізь призму Конвенції про геноцид. Залежно від суб'єкта проведення такого аналізу геноцид може бути визнаний на:

- політичному та
- юридичному рівнях.

У випадку, коли офіційну заяву щодо визнання злочинів геноцидом робить уповноважений представницький орган держави (найчастіше парламент), мова йде про політичне визнання.

Якщо кваліфікацію подіям як злочину геноциду надав компетентний судовий орган, таке визнання є юридичним.

Представницькі органи держав у своїх офіційних заявах є менш обмеженими положеннями Конвенції про геноцид. Вони не проводять детальний юридичний аналіз злочинів, не вказують на зв'язки з умислом, часто не ідентифікують винних осіб. На політичному рівні геноцидом визнано набагато більше звірств, ніж на юридичному. Це й геноцид вірмен 1915-1917 років (визнаний 31 державами)²⁵, голодомор в Україні 1932-1933 років (визнаний 16 державами, Ватиканом та 22 штатами США)²⁶, триваючий геноцид уйгурів в КНР (визнаний 43 державами)²⁷ тощо.

Юридичне визнання подій геноцидом є складним та тривалим процесом. Передусім, на універсальному рівні сьогодні лише Міжнародний суд ООН (у контексті відповідальності держави) та Міжнародний кримінальний суд (у контексті відповідальності індивідів) мають компетенцію виносити рішення щодо визнання злочинів геноцидом. Окрім того, з юридичної точки зору лише ті події, які відбулися після підписання Конвенції про геноцид у 1948 році можуть бути кваліфіковані як геноцид.

Голокост євреїв, який є класичним прикладом геноциду та ліг в основу розробки Конвенції, у рішенні Нюрнберзького трибуналу від 1 жовтня 1946 року згадується як злочин проти людяності²⁸. Однак, універсальне політичне визнання геноцидом звірств нацистів щодо євреїв, яке підтримує переважна більшість держав світу, дозволяє його ототожнювати з юридичним визнанням.

Юридичне визнання геноцидом отримали події:

- сплановане масове вбивство боснійськими сербами близько 8 000 боснійських мусульман чоловічої статі в Сребрениці (Міжнародний суд ООН, 2007; Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії: Prosecutor v. Vujadin Popovic²⁹, Prosecutor v. Rodovan Karadzic³⁰, Prosecutor v. Blagojevic and Jokic³¹);
- геноцид проти етнічної групи тутсі в Руанді (Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди: Prosecutor v. Ndindiliyimana et al.³², Prosecutor v. Tharcisse Renzaho³³, Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu³⁴);

- геноцид проти етнічної групи чам у Камбоджі (Надзвичайна палата судів Камбоджі: Справа 002/02 проти Нуона Чеа та Кхієу Самфан³⁵).

Важливо підкреслити недопустимість зловживання терміном «геноцид» та його використання щодо тих діянь, які не відповідають положенням Конвенції про геноцид. Вживання словосполучень «тарифний геноцид», «пенсійний геноцид», «комунальний геноцид» тощо розмиває розуміння серйозності злочинів, які відповідають визначенню з Конвенції про геноцид, та спотворює правову свідомість. Тому слід обережно підходити до використання терміну та завжди робити застереження щодо того, яке саме визнання (політичне або юридичне) здобули ті чи інші події.

Окремі міркування щодо Голодомору 1932-1933 років

Правильне тлумачення

Враховуючи вищевикладену теоретичну довідку, слід правильно визначати «захищену» групу. Радянський геноцид був спрямований на винищення української нації. Він являв собою добре продуману тривалу політику ліквідації українців шляхом знищення обраної частини суспільства – ядра національної групи.

Діяння, які складали винищення української нації у XX столітті

Найбільш повно радянську політику геноциду проти української нації описав батько Конвенції про геноцид Рафаель Лемкін:

«*Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. У 1920, 1926 і знову в 1930–33 роках вчителі, письменники, митці, мислителі і політичні провідники були ліквідовані, ув'язнені або депортовані (наприклад, тільки в одному 1931 році були заслані в Сибір 51 тисяча 713 інтелектуалів). [...]*

Поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України (між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Липківського) і 10 тисяч священників). [...]

Третє вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років 5 мільйонів українців померли від голоду».

Відтак, голодомор став лише кульмінацією радянських звірств: фізичним винищенням українців. Головною ж небезпекою, як підкреслив генеральний секретар ЦК КП (б) Станіслав Косіор, для СРСР був український націоналізм, тож і методи його винищення були куди більш різноманітними, на чому й наполягав Рафаель Лемкін³⁶.

Визнання Голодомору геноцидом проти української нації

Юридичне визнання

У 2006 році Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», яким офіційно визнала голодомор геноцидом українського народу. Відповідно до Закону публічне заперечення Голодомору вважається протиправним³⁷.

У 2010 році Апеляційний суд Києва довів геноцидний характер Голодомору і намір Сталіна та його соратників знищити частину української нації³⁸.

Таким чином, відбулося юридичне визнання геноциду на національному рівні.

Політичне визнання

На міжнародному рівні Україні вдалося досягти лише політичного визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом проти української нації. Це можна пояснити тим, що по-перше, станом на 1932-1933 рік не існувало самого визначення геноциду, а використання даного терміну до ухвалення Конвенції про геноцид є юридично неправильним;

по-друге, якщо розуміти геноцидом виключно Голодомор, тоді виникає запитання щодо того, чи є українські селяни однією із чотирьох захищених груп згідно з Конвенцією. Противники визнання наполягають, що українські селяни є політичною групою, а, відтак, не підпадають під визначення з Конвенції;

по-третє, Російська Федерація розгорнула широкомасштабну кампанію, спрямовану на недопущення міжнародного визнання Голодомору геноцидом проти української нації. У 2007-2009 роках така кампанія досягла свого піку. Окрім численних нот протесту проти визнання на адресу Міністерства закордонних справ України, очільник Міністерства закордонних справ РФ Сергій Лавров особисто надіслав листи до офіційних представництв держав при ООН, в яких закликав «зайняти принципову позицію і протистояти українській ініціативі [щодо визнання Голодомору геноцидом] в Генеральній Асамблеї ООН».

Врешті, станом на 2022 рік Голодомор 1932-1933 років визнали геноцидом 18 держав: Австралія, Бразилія, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, США, Угорщина, Португалія, Чехія, а також Ватикан. Ще 8 держав засудили Голодомор як акт винищення людства або вшанували пам'ять мільйонів знищених голодом українців.

Росія продовжує заперечувати, що голодомор є геноцидом, наполягаючи, що причиною голоду була насильницька колективізація, але від нього постраждали багато регіонів СРСР.

Геноцид проти української нації в ХХІ столітті

У ході звільнення захоплених Росією територій стає відомо про вчинення нею діянь, які мають ознаки злочину геноциду і в майбутньому можуть здобути відповідне політичне та юридичне визнання.

У поєднанні з запереченням з боку, як керівництва РФ, так і російського суспільства, існування українців та незалежної України, наступні дії можуть свідчити про злочин геноциду проти української нації:

- навмисні масові напади на не військові об'єкти та населення, яке не бере участь у бойових діях;
- використання забороненої зброї;
- злочини, спрямовані проти представників влади;
- викрадення людей з приховуванням відомостей щодо їхньої подальшої долі (насильницькі зникнення);
- злочини проти дітей;
- сексуальне насильство;
- мордування голодом та спрагою,
- перешкоджання діяльності гуманітарних коридорів (безпечних шляхів для евакуації та доставки вантажів);
- викрадення та депортації українців на територію РФ;
- нав'язування російського громадянства;
- злочини проти української культурної спадщини.

Важливо наголосити, що роками в російських ЗМІ ширилися офіційні заяви представників держави про те, що Україна – штучне явище, що української нації не існує. З початком «спеціальної операції» ЗМІ в Росії перетворилися на інструмент розпалу мови ненависті і закликів до вчинення злочинів.

Кульмінаційним моментом стала публікація 3 квітня 2022 року в підконтрольному РФ медіа Риа. Новости статті Тимофія Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной?». У ній автор наполягає на фізичному винищенні більшості українців, ідеологічних репресіях та жорсткій цензурі, знищенні української культури та освіти, ліквідації незалежності України, включно зі зміною її назви³⁹. Вихід статті співпав у часі з розкриттям звірств російських військових на Київщині.

Доля дітей

Українські діти є окремою цільовою аудиторією російських злочинів в Україні. У контексті вчинення геноциду умовно дії держави-агресорки можна розділити на:

- вбивства дітей;

- завдання шкоди фізичному й психічному здоров'ю;
- депортація дітей до РФ та їхнє подальше виховання російськими громадянами.

Вбивства та завдання шкоди здоров'ю

Станом на кінець жовтня 2022 року офіційна кількість дітей, загиблих через російську агресію сягає 422, поранених – понад 805⁴⁰. Десятки дітей стали жертвами сексуального насильства.

Слід звернути увагу, що повномасштабне вторгнення має негативні довгострокові наслідки для майбутніх поколінь через отриману дітьми психічну травму, а також внаслідок передчасного народження.

Депортація на територію РФ

Станом на кінець жовтня 2022 року РФ вивезла на власну територію від 260 тисяч до 600 тисяч українських дітей⁴¹. Серед них близько 2,5 тисяч є сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, чи інвалідами. 386 дітей вже були передані під тимчасову опіку в російські сім'ї⁴². У Росії українські діти примусово русифікуються. Їм також нав'язують російське громадянство та світогляд. Держава-агресорка намагається змінити національну ідентичність дітей і на тимчасово окупованих територіях України (Крим, Донбас, частини Херсонської, Запорізької областей). Вона забороняє використання української мови, знищує українські книги, поспіхом заводить підручники з російським тлумаченням історії України, створює організації для перетворення дітей у ворогів української нації, а також заохочує переїзд російських вчителів для викладання шкільних предметів так, як потрібно РФ.

Визнання звірств РФ геноцидом проти української нації

14 квітня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Постанову щодо вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні».

Напередодні, 3 квітня 2022 року «злочини, які росіяни вчиняють у Бучі та інших містах навколо Києва», назвав геноцидом прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький⁴³ (7 квітня такі ж міркування висловив Президент Польщі Анджей Дуда⁴⁴). 12 квітня 2022 року звірства РФ в Україні були названі геноцидом Президентом США Джо Байденом⁴⁵, а 13 квітня 2022 року – Президентом Колумбії Іваном Дукес Маркесом⁴⁶.

На рівні національних парламентів дії РФ в Україні з моменту повномасштабного вторгнення визнані геноцидом Польщею, Литвою, Латвією, Естонією, Канадою та Чехією.

Подальше розкриття відомостей про звірства РФ в Україні неминуче призведе до збільшення кількості держав, які будуть визнавати дані дії геноцидом. Більше того, крім політичного визнання, Україна може отримати також юридичне: у випадку винесення відповідних рішень Міжнародним судом ООН та/або Міжнародним кримінальним судом.

ПІДСУМКИ

Підводячи підсумки потрібно зазначити, що тематики, які піднімають питання геноцидів доволі складні в усіх вимірах – філософському і моральному, політичному і економічному та в інших сферах буття. Проте без розгляду цих питань неможливо сформувати всебічно розвинену особистість та відповідального громадянина. Тому до висвітлення питань, дотичних до тематик, пов'язаних з геноцидами потрібно підходити виважено і систематично, спираючись в першу чергу на міжнародно-правовий підхід в цьому полі.

На жаль існуюча система викладання тематик та питань, дотичних до геноцидів в шкільній освіті не приділяє відповідної уваги і допускає вільне поводження з термінологією, фокусування виключно на окремих історичних фактах, відсутність визначення ознак геноциду та проведення аналізу подій спираючись на них. Крім того, повністю відсутній розгляд геноциду в юридичній площині та розмежування політичного та правового визнання геноциду. Все це не створює відповідних умов для розуміння цієї тематики учнями.

Вищезазначений матеріал містить базову інформацію, яка може бути використана, як основа при підготовці до висвітлення цієї складної теми: юридичне поняття «геноцид» та його ознаки, різниця між політичним та правовим визнанням геноциду, а також аналіз та кваліфікація окремих подій. Крім того, в додатках ви можете знайти рекомендовані матеріали, які допоможуть більш глибоко зануритися в тематику. Це дозволяє вчителю відповідально підійти до викладення складної тематики про явище геноциду як в світі, так і на теренах українських земель, враховуючи міжнародно-правові визначення та акцентуючи уваги на термінології та ознаках й системності висвітлення матеріалу. Особливо це важливо в наші дні, коли дії Російської Федерації на українських землях після повномасштабного вторгнення, мають всі ознаки геноциду і повинні бути покарані.

РЕКОМЕНДОВАНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ УРОКІВ ТА ОСВІТНІХ ЗАХОДІВ

- 1.** Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
- 2.** Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.
- 3.** Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.
- 4.** Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні. Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/978-966-2260-15-1.pdf>.
- 5.** How do you define genocide? BBC. Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/world-11108059>.
- 6.** Голодомор в Україні: що маємо про нього пам'ятати. BBC. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-59260026>.
- 7.** Регіональний центр прав людини. Російський геноцид в Україні: 100 років винищення української нації. Режим доступу: <https://krymbezpravil.org.ua/analytics/rosiys-kyy-henotsyd-v-ukraini-100-rokiv-vynyshchennia-ukrains-koi-natsii/>.

ПОСИЛАННЯ

1. Оновлений зміст навчальних програм / МОН.
Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/onovleno-zmist-navchalnih-program-zso>
2. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. – Київ: HREC PRESS, 2022. – 260 с. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>
3. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Захист України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zakhyst.Ukrayiny-10-11-standart.pdf>
4. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Основи правознавства». Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.osnovy.pravoznavstva-9.pdf>
5. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Громадянська освіта». Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf>
6. Про надання грифа оновленим навчальним програмам / Наказ МОН № 698 від 03.08.2022 року. Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/87299/
7. інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2022/08/20/01/Dodatok.9-5.klas.predmety.intehr.kursy.hromadyan.ta.istorychn.osvit.haluzi.6-11.klas-predmety.osvitnoyi.haluzi-Suspilstvoznnavstvo.kursy.dukhovno-moral.spryamuv.20.08.2022.pdf>
8. Постанову «Про Заяву Верховної Ради України "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні"» (Постанова ВРУ від 14 квітня 2022 року № 2188-IX) -
Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
9. Терміни «Голодомор» та «Голокост» дотичні поняттю «геноцид» для конкретних історичних подій https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/gon_golodomor.pdf
10. У лютому 2004 року Європарламент визнав факт депортації чеченців та інгушів у 1944 році актом геноциду <https://www.unpo.org/article/438>
11. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти/ Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392.
Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>
12. Державний стандарт базової середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
13. U.N. report finds no genocide in Sudan <https://sudantribune.com/article8455/>
14. Бекірова Г. Депортація кримських татар як геноцид // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Львів: ЗУКЦ, 2012.

15. Буров С. Інтеграція теми історії Голокосту у навчанні правам людини / С. Буров // Уроки Голокосту. – 2011. – № 3
16. Тяглий М. «Трагедія винних жертв»? Пам'ять про геноцид ромів у повоєнній Україні. Ч. 1./ «Україна модерна», міждисциплінарний наук. рецензований часопис-щорічник. Режим доступу: <https://uamoderna.com/pdl-min/tragediya-vinnix-zhertv-pamyat-pro-genocid-romiv-u-povoennij-ukraini-chastina-1>
17. Подольський А. та інші. Як говорити про Голокост після 24 лютого 2022 року. Рекомендації для вчителів : електронне видання / упоряд. В. О. Бобров. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2022. 66 с. Режим доступу: https://www.holocaust.kiev.ua/Files/News/Yak_govoryty_final.pdf
18. Щупак І. «Уроки голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння» (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) / Український історичний журнал. – 2016. – №5. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130124/09-Shchupak.pdf?sequence=1>
19. Баханов К. О. Викладання теми Голокосту у середніх навчальних закладах Швейцарії / К. О. Баханов // Голокост в Україні у регіональному і загальнолюдському вимірі. Матеріали Міжнародної наукової конференції (18–20 листопада 2003 р.). Збірник наукових праць. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка»
20. Робер Страдлінг Преподавание истории Европы XX века <https://rm.coe.int/1680494239>
21. Права людини: загальнонаціональне дослідження (Додаток 7) <https://issuu.com/undpukraine/docs/humanrightsua>
22. Десятов Д. Методична готовність вчителя до порівняльного викладання теми геноцидів у шкільному курсі історії / Д. Десятов // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2015. – Вип. 12(2). Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2015_12%282%29_5
23. «Як говорити про голокост після 24 лютого 2022 року» Рекомендації для вчителів. Український центр вивчення історії Голокосту https://www.holocaust.kiev.ua/Files/News/Yak_govoryty_final.pdf
24. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році (Громадянська та історична освітня галузь) <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2022/08/20/01/Dodatok.9-5.klas.predmety.intehr.kursy.hromadyan.ta.istorychn.osvit.haluzi.6-11.klas-predmety.osvitnoyi.haluzi-Suspilstvoznastvo.kursy.dukhovno-moral.spryamuv.20.08.2022.pdf>
25. Список країн, які визнали геноцид вірмен https://www.armenian-genocide.org/recognition_countries.html
26. Holodomor. University of Minnesota <https://cla.umn.edu/chgs/holocaust-genocide-education/resource-guides/holodomor>
27. Global Condemnation of Chinese Government Abuses in Xinjiang, Human Rights Watch <https://www.hrw.org/news/2021/10/21/global-condemnation-chinese-government-abuses-xinjiang>
28. https://www.cvce.eu/en/obj/verdict_of_the_international_military_tribunal_1_october_1946-en-21b7397c-9afd-411d-9158-f2ffba73fe0c.html
29. Prosecutor v. Vujadin Popovic (Judgment) <https://www.refworld.org/cases/ICTY,4c1f69fe2.html>
30. Prosecutor v. Radovan Karadžić, https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf

31. Prosecutor v. Blagojevic and Jokic (Trial Judgment)
<https://www.refworld.org/cases,ICTY,47fdfaf51a.html>
32. The Prosecutor v. Ndindiliyimana et al. (Judgment and Sentence)
<https://www.refworld.org/cases,ICTR,4e08aacc2.html>
33. The Prosecutor v. Tharcisse Renzaho (Trial Judgment)
<https://www.refworld.org/cases,ICTR,4a5f21f32.html>
34. International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu
<https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20APPEAL%20JUDGEMENT.pdf>
35. Case 002/02 Judgement, Accused: Nuon Chea, Khieu Samphan
<https://www.eccc.gov.kh/en/document/court/case-00202-judgement>
36. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні. /Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. Видавництво: Майстерня книги. Київ. 2009. 208 ст.
<https://holodomormuseum.org.ua/publikacija/radyanskiy-genocid-v-ukraini/>
37. Закон України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
38. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932-1933 роках <https://old.uinp.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>
39. Стаття на російському ресурсі РІА Новості «Что Россия должна сделать с Украиной»
<https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
40. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення Російської Федерації (дані Офісу Генерального Прокурора) <https://warcrimes.gov.ua/all-crimes.html>
41. Ресурс державних органів України «Діти війни» <https://childrenofwar.gov.ua/>
42. Інформація, надана ГО «Регіональний центр прав людини»
43. Стаття на DW «Моравецький вимагає дієвих санкцій проти РФ за скоєне в Бучі»
<https://www.dw.com/uk/moravetskyi-nazvav-masovi-vbyvstva-v-buchi-henotsydom-i-vymahaie-posylennia-sanktsii-proty-rf/a-61347901>
44. Сюжет Espresso.TV «Звірства росіян у Бучі є геноцидом українців»
<https://www.youtube.com/watch?v=lv7qWd67nMc>
45. Стаття на BBC «Байден назвав дії Росії в Україні геноцидом. Він повторив це кілька разів» <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61082461>
46. Стаття на Укрінформ «Президент Колумбії назвав злочини рашистів в Україні безумством та геноцидом» <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3457075-prezident-kolumbii-nazvav-zlocini-rasistiv-v-ukraini-bezumstvom-ta-genocidom.html>